

ARAP ÄLEMINDE DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARINA BİRKAÇ ÖRNEK

Yrd. Doç. Dr. Şaban KUZGUN

Arap âleminde dinler tarihi araştırmaları yüksek bir seviyeye ulaşmıştır denilemez. Taberî ve İbn Mukaffa ile başlayan El-Bağdadi, El-Makdisî ve İbn Hazm ile devam eden Arap âlemindeki dinler tarihi çalışmaları belli bir yere kadar geldikten sonra durmuş, uzun bir duraklama devrinden sonra araştırmalar yeniden başlamıştır. XX. yüzyıl ortalarında bu araştırmalar tekrar yoğunlaşmıştır. Biz, bu araştırmalar içinde elde edebildiğimiz dört eseri tahlil edeceğiz.

Arap âleminde karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmalarının en iyi örneklerinden birini, Mukârenetü'l-Edyân isimli eseriyle Ahmed Çelebi vermiştir. Ahmed Çelebi'nin bu eseri 1970 yılı A. Ü. İlähiyat Fakültesi Dergisi'nde Dr. Günay Tümer tarafından tanıtılmıştır. Biz önce bu eseri çok kısa bir şekilde tanıtacağız, sonra tahlil etmeğe çalışacağız. Daha sonra elde edebildiğimiz üç eserin tahlil ve tanıtmasını yapacağız.

1. MUKÂRENETÜ'L-EDYÂN :

1964 - 1966 yıllarında Kahire'de Mektebetü'n-Nahde tarafından basılan 4 ciltlik bu eser Cambridge Üniversitesi'nde doktora yapan ve Kahire Üniversitesi Dâru'l-Ulûm Fakültesi İslâm Tarihi ve İslâm Medeniyeti Tarihi Ass. Profesörü olan Ahmed Çelebi tarafından yazılmıştır. Yahudilik hakkındaki I. ciltte önsöz, Yahudi Tarihi, Filistin'de İsrâiloğulları, Yahudiler ve Siyonistler, Kur'an-ı Kerim'e göre ve Yahudilere göre Benî İsrail Peygamberleri ve İnançları, Yahudilikte Âhret ve Ba's, Kâhinler, Yahudi Mezhepleri, Yahudi Düşüncesinin Kaynakları, Eski Ahit, Talmut, Yahudilikte Şeriat, On Emir, Yahudi Bayramları, Yahudiliğin Karanlıkta Kalan Hususları, Yahudilerin Gizli Cemiyetleri gibi konular vardır. Bu cilt 318 sayfadır.

Hristiyanlık hakkındaki II. ciltte; Önsöz, Hristiyanlık ve Mesih Hakkındaki Yaygın Görüşler, Müslümanlara, Yahudilere ve

Batılılara Göre Mesih ve Hristiyanlık Görüşleri, Hristiyanlığın Esasları, Hristiyan İnançlarının Gerçek Kaynakları, Şeriat ve Hristiyanlık, Yeni Ahit, Barnaba İncili, Hristiyan Mezhepleri, Kilise Âyin ve İbadetleri, Rahiplik ve Manastırlar, Hristiyanlıkta Reform Hareketlerinin Sebep ve Sonuçları, İlmî Tenkit Işığında Hristiyanlık gibi konular vardır. Bu cilt 211 sayfadır.

İslâmiyet hakkındaki III. ciltte; Önsöz, İslâm Öncesi İnsanlığın Durumu, İslâmiyet'in Ortaya Çıkışı, İslâm'a Davet, İslâm Düşüncesinde Allah İnancı, İslâm'a Göre Ruh ve Madde, İslâm'da İbadet Felsefesi, İslâm'da Rahipliğin Olmadığı, Müslüman Bir Ülkede Gayri Müslimlerin Durumu, İslâm'a Göre Kadın ve Kölelik, İslâm'ın Siyaset ve İktisat Düzeni, Kapitalizm, Sosyalizm ve Komünizm Karşısında İslâm İktisadı gibi konular vardır. Bu cilt 259 sayfadır.

Büyük Hind Dinleri hakkındaki IV. ciltte; Önsöz, Hindistan Hakkındaki Coğrafi ve Tarihi Bilgiler, Hindistan'da Dinler, Hinduizm ve Hindu İnançları, Hindu Ahlâkı ve Fıkhı, Hinduizmin Kutsal Kitapları, Vedalar, Jainizm ve Budizm, Mahavira, Jainizm Felsefe ve Tarihi, Budda'nın Hayatı ve Sözleri, Nirvana, Budizm Felsefesi ve İnançları, Budizmin Tarihi, Budistlerin Kutsal Kitapları, Hind Dinleri Arasında Mukayeseli Araştırmalar konuları vardır. Bu cilt 206 sayfadır.

Oniki yıllık bir çalışma devresinden sonra önce IV. cilt, sonra II. cilt ve III. cilt yayınlanmıştır. En son olarak I. cilt yayınlanmıştır.

ESERİN KRİTİĞİ :

Yahudilik hakkında yazmış olduğu I. cildin 91 - 92. sayfalarında milletlerin meydana gelişi daha açık bir tâbirle milleti meydana getiren unsurlar ve Yahudi devletini meydana getiren unsurlar hakkında Çelebi şunları söylemektedir :

«Sosyoloji bilginleri, milletlerin meydana gelmesinde 8 unsurun gerekli olduğunu, bunların da dil, din, yer, tarih, iktisat, soy, ileriye ait tasavvurlar, haricî ve dahilî emniyet unsurları olduğunu belirtiyorlar. Yahudiler birliklerini ve devletlerini bu sekiz unsurdan sadece biri üzerine kuruyorlar. Yahudiler devletlerini yalnız «Din Esası» üzerine kurmuşlardır. 1956 yılındaki sayıma göre İsrail'in nüfusu 1.667.455'dir. Bunlardan 18.810 şahsın aslen ne-

reli olduğu bilinmemektedir. Geri kalanların % 31,5'i Asyalı, % 24,4'ü Afrikalı, % 43,3'ü Avrupalı ve % 8'i Amerikalı'dır.»

Çelebi'nin temas ettiği bu hususun hatalı olarak değerlendirildiğine inanıyoruz. Çünkü Yahudiler devletlerini kurarken sadece dini esas almıyorlar. Bilhassa soya ve tarihe son derece önem veriyorlar. Diyebiliriz ki, Benî İsrail ırkından olmayanların Yahudi dinine girebilmesi hemen hemen imkânsızdır. Önceleri cihan - şümul bir din olan Yahudilik, sonraları «Millî» bir din haline, yalnız İsrailoğulları soyundan gelenlere ait bir din haline getirilmiştir. Çelebi, aynı cildin 14. sayfasında Yahudi tarihinin yahudi dininde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu şu sözleriyle açıklıyor : «Yahudi tarihinin yahudi innacında yeri çok büyüktür. Bundan dolayı yahudiliği araştırırken, yahudi tarihini de geniş olarak araştırmak gerekir.» Soya bağlılığı dininin bir şartı sayan Çelebi'nin de yukarıda belirttiği gibi tarihlerini bilmeyi dinlerinin esası haline getiren bir milletin, devlet kurarken soy ve tarihi esas almayıp sadece dine itibar ettiklerini söylemek hatalı olur. Yani Yahudiler birliklerini meydana getirirken dinle birlikte soy ve tarihlerine de önem vermişlerdir. Belki şöyle bir itirazla karşılaşabiliriz : «Tarihte, İsrailoğulları soyundan olmadığı halde yahudi dinine girenler olmuştur. Meselâ, Karaim Türkleri, Benî İsrail kökenli değildir, fakat Yahudi dinindendirler.» Bunu şöyle cevaplandırabiliriz : Bazı siyasî ve ekonomik menfaatler söz konusu olduğu zaman Yahudiler, diğer bir ırkın ileri gelenlerinin kendi dinlerine girmelerini onlardan faydalanma, onları sömürmek amacıyla isterler. Bu istisnai bir haldir.

1956 yılı sayımına göre İsrail'deki insanların yüzde olarak Avrupa, Asya, Afrika, Amerika asıllı olduklarını söylemek hatalıdır. Her ne kadar verilen rakamlar kadar insan o kıtalardan gelmişse bile, gelen insanların % 100'e yakını gene Benî İsrail asıllıdır. Çelebi, aynı cildin 68 - 74. sayfalarında Benî İsrail'in Filistin'den sürülüşünü, dünyanın muhtelif ülkelerine yayılışını açıklıyor. Bugün İsrail'e dört kıtadan gelenlerin eskiden Filistin'den sürülen ve muhtelif ülkelere dağılan insanların torunları olduğu açıkça ortadadır.

Gene I. cildin 172 - 174. sayfalarında Avrupalılara göre yahudilerin Ahiret ve Ba's hakkındaki inançlarını Çelebi şöyle açıklıyor : «Yahudilik inanca değil, amele önem verir. Yahudiliğin özünde inanç esası değil hayat esası vardır. Bu hususta yahudilik hristi-

yanlıktan farklıdır. Hıristiyanlık imanı esas olarak ahır ve onu iyi amellerden üstün tutar. Yahudilikte günlük işlerde dünya varlığına yönelmek sağlam inançtan üstündür. Yahudilik, Kâinat hakkındaki düşünce sahasında da hıristiyanlıktan farklıdır. Yahudilikte düşünce alanı bu âlemin ötesi değildir. Ki bu dünyada yaşayan insan bu âlemin ötesindekilerini asla bilemez. Onun biricik düşüncesi yaşadığı bu dünya âlemidir. Köhler, «Yahudilik bir inanç ve bu inançlardan oluşan bir nizam değildir» diyor. Yahudilikte ceza inançlara göre değil amellere göredir. Yahudilik, bir inanç dini olmayıp amel dini olunca buna bağlı olarak âhîret, Ba's hesap ve cezadan bu dinde bahsedilmemesinin nedeni açıklanmış olur. Çünkü bu unsurlar inanca bağlı şeylerdir. Bundan dolayı yahudiler ölümden sonraki âhîret hayatına çok az değinirler. Onların dininde ebediyetle ilgili hiçbir şey yoktur. Sevap ve günah dünya hayatında tamamlanır. Yahudiler yeniden dirilme fikrini ülkelelerinden sürülerek egemenliklerini kaybettikleri zaman İran veya Mısırlılardan almış olabilirler. Yahudilikle ilgili kaynakları araştıran bir kimse önceleri âhîret ve yeniden dirilme fikrinin bu kaynaklarda olmadığını, hep dünyadan bahseden sözlerin bulunduğunu görür. Arthur Hertzberg, Kitabı Mukaddes'in sadece dünya hayatına değer verdiğini, O'nda yeniden dirilme fikri Cennet ve Cehennem inancının olmadığını söylüyor. Zamanla İranlılar yahudi devletlerini yıktılar, Onları Filistin'den sürdüler. Bu esnada İran hükümdarlarından Kurus bazı siyasî menfaatler düşünerek yahudilerin Filistin'e geri dönmelerine ve Salamon mabedlerini yapmalarına müsamaha gösterdi. Bu durum yahudilerin İranlılara yaklaşmasını sağladı ve yahudiler Zerdüş dinini öğrendiler. Zerdüş dininin âhîret, Ba's, Cennet - Cehennem inançlarını içinde buldukları sıkıntılı durum dolayısıyla benimsediler, dinlerine aktardılar. Bundan sonra İşaya ve Danyal peygamber ölümden sonra yeniden dirileceklerinden hesap ve cezanın olduğundan bahsetmeye, bunlarla insanları korkutmaya başladı.

Çoğu zaman yahudiler Âhîretten bahsettikleri zaman bile diğer dinlerin Âhîretten anlamış olduğu öldükten sonra dirilip hesap verme mânâsını kastetmezler. Onlar belki Âhîret sözünden bunun dışında başka bir mânâ kastederler.

Yahudi milleti, Âhîret ve Ba's konusunda iki kısma ayrılır. Birinci kısım hür olan yahudiler. Bunlar ilâhlarının rızasından çok maddî hayatın kazanılması gerektiğini düşünürler, Âhîrete önem vermezler. İkinci kısım sürgün ve esarete yaşayan yahudiler :

Bunlar mahrum oldukları nimetlere nail olabilmek için tekrar dünyaya gelmeyi umarlar ve öldükten sonra dirileceklerine inanırlar. Genellikle yahudi dünyasında yeniden dirilme fikrine yer yoktur. Yahudiliğe bu fikir Zerdüştlükten sokulmuştur. Fakat bu fikrin yahudiliğe sokuluşuna yahudi dünyasından bir çok itirazlar yapılmıştır.»

Çelebi, Batılılara göre yahudilikteki Âhret ve Ba's inancının yanlış olarak değerlendirildiğini 120 - 125. sayfalarda belirtiyor. İslâm'a göre Tevhid inancıyla birlikte Âhret, Ba's, Hesap ve Ceza inançlarının Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Musa ve daha sonraki peygamberlerde bulunduğunu bildiriyor.

II. ciltteki Hıristiyanlık İnanç ve Esaslarının kaynakları bahsinde ilk Hıristiyanlıkla şimdiki Hıristiyanlığın arasında büyük bir farkın bulunduğunu, İsa'dan sonra Hıristiyanlığın değiştiğini, Tevhid yerine Teslis'in geçtiğini belirtiyor. Teslis, vaftiz, insanlığın günahlarına kefarete olarak Hz. İsa'nın kendisini feda etmesi, çarmıha gerilmesi, ruhbanlık ve benzeri bir çok esasların Budizm ve Mitra dininden, Irak felsefesinden ve putperestlikten alındığını söylüyor.

Hıristiyanlık araştırmasının başında hıristiyanlarca önemli addedilen Zekeriya, Yahya, İmran kızı Meryem, Yusuf Neccâr gibi kimseleri tanıtıyor. 21 - 24. sayfalarda Yusuf Neccâr'ı tanıtırken Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalmadan önce Yusuf Neccâr'la nişanlı olduğunu, Yusuf Neccâr'ın Hz. Meryem'in hamileliğini anladıktan sonra onun başka bir erkekle ilişkisi olduğu vehmine kapılarak Hz. Meryem'den ayrıldığını fakat rüyasında kendisine Meryem'den ayrılmaması emredildiği için tekrar onu himayesine aldığı ve onu koruduğunu belirtiyor.

Hz. Meryem'in, İsa'ya hamile kalışı bahsinde bir çok iftiralara maruz kalması bakımından bu nişanlılık meselesini geniş bir şekilde ele alıp incelemesi gerekirken konuyu çok kısa olarak kesmesi, konuya açıklık getirmemesi bir eksiklik olarak kabul edilebilir.

İslâmiyet'i incelerken İslâm dinini çeşitli cepheleriyle ele almış İslâm'daki ibadet felsefesi ve İslâm'ın iktisat görüşü bilhassa komünizm, kapitalizm ve sosyalizmin iktisat görüşüne karşı İslâm'ın iktisat görüşünü ve onlardan üstün oluşunu çok güzel bir

şekilde dile getirmiştir. Ancak yahudilik ve Hıristiyanlık bahsinde bu dinlere sonradan diğer dinlerden sokulan şeyleri anlatmış ve mezheplerine geniş yer ayırmıştı. İslâmiyet'ten bahsederken İslâm mezheplerine hiç temas etmemesi ve diğer dinlerden İslâm dinine sokulmak istenen hurafe ve bid'atları belirtmemesi dikkat çekicidir.

Büyük Hind dinlerini incelerken Vedizm ve Brahmanizmi ayrı bir din olarak değil de Hinduizm'in safhaları olarak inceliyor. Birçok araştırmacı bilhassa Vedizmi ayrı bir din olarak ele alıp inceliyorlar. Çin dinini araştırırken Konfüçyüs'ten bahsetmemesi bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Yazar, 4 ciltlik bu eserinde bazı dinleri araştırmayı ihmal etmiştir. Mecusilik, Zerdüştlük, Sabillik, Yunan, Roma, Eski Mısır dinleri, Sümer dini, tetemcilik ve Güney Amerika dinlerini ele almamıştır. Bu eserin Arap âleminde geniş şekilde yazılan ilk eserlerden olduğunu müellif kendisi kitabın önsözünde ifade ediyor. Buna rağmen İslâm âlimlerinin incelediği Doğu dinlerinin bir kısmını ele almıyor, Hıristiyanlığın dışında hiç bir Batı dinini araştırmıyor. Eserde index yoktur.

Çelebi araştırmalarında tarafsız kalmaya çok dikkat etmiştir. Yahudiliği incelerken Filistin'i yahudiliğin istilâ etmiş olması, yahudilerle aralarındaki düşmanlığın mevcudiyeti yüzünden tarafsızlıktan ayrılmamak için kendisini kontrol altında tutmaya çalıştığını belirtmesine rağmen ırkdaşlarının ve dindaşlarının yahudi zulmü altında inlemesinin Yahudilik hakkındaki araştırmalarına tesir ettiğini görüyoruz. Kendisini millî hislerden ayırarak tarafsız bir araştırma yapmaya zorlamasına rağmen yahudiler hakkındaki gerçekleri dile getirdiği satırlarda millî hislerin doğurduğu nefretin izlerini görmek mümkündür.

Çelebi, bol kaynaklı ve çok yönlü bir araştırma yapmıştır. İlmî metotla esas kaynaklara eğilerek kuvvetli bir mukayese tekniği ile eldeki bilgileri değerlendirmiştir. Eserini çok sade bir dille, net bir ifade ile, herkesin rahatlıkla anlayabileceği bir tarzda yazmıştır.

2. ED-DİNÜ'L-MUKARİN :

1970 yılında Kahire'de Mektebetü'n-Nahda tarafından yayınlanan bu eseri Fevziye tarikatının başkanı mutasavvif Muhammed

Ebu'l-Feyz El-Menüfi El- Hüseyinî yazmıştır. Eser 225 sayfa olup bir cildir.

Kitapta; Önsöz, İnsan Bilgisinin Hududu, İlim Felsefe ve Dinin Birliği, Brahmanlık, Hind Dininin Felsefesi, Budizm ve Felsefesi, Budda'nın öğretileri, Ruhların Tenasuhu, Eski Mısır Dini ve Felsefesi, Mısır Kâhinleri Nezdindeki Gizli Bilimler, Mısır Dininin Aslı ve Sonsuzluk, Arap Kültürünün Aslı, Konfüçyüs dini ve Felsefesi, Konfüçyüs'ün Hayatı, Çin Dini, Keldanîlerin Dini, Zerdüştlük ve Felsefesi, Mani ve Manilik, Mazdek ve Mazdekilik, Mecusilik, Yunan Dini ve Mitolojisi, Roma Dini ve Felsefesi, Yahudi Dini ve Yahudîlerin Aslı, Yahudi Peygamberleri, Talmud, Hıristiyanlık, İslâm Dini, İslâm'dan Önceki Arapların Dini, İslâm Felsefesi, Hz. Muhammed'in Hayatı ve Da'vetteki Uslûbu, İslâm Âleminde Meydana Gelen Bölünmeler, Şia, Mutezile, Eşâire ve Sofilik gibi İslâm Mezhepleri, İslâm Tasavvufunun Devirleri, İslâm Tasavvufunda Kemâl Devri, İslâm'ın Hedefleri, İmam-ı Gazzalî ve Görüşleri gibi konular vardır.

Yazar, Kitabında daha çok felsefe, ilim ve dinin aynı noktada toplandığını, birbirlerini desteklediklerini, birbirlerine zıt olmadıklarını isbatlamaya çalışıyor. Muhtelif dinleri ele alırken mutlaka onların felsefelerini de belirtiyor. Hatta diyebiliriz ki, önce dini ana hatlarıyla kısaca tarif ediyor sonra o dinin felsefesini geniş olarak inceliyor. Dinleri incelemeye başladığı 44. sayfada şunları söylüyor : «Dinlerin durumunu ortaya koymadan önce okuyucuya en eski dinin Brahmanlık olduğunu belirtelim ve din hakkındaki araştırmamızı genel olarak iki zamana ayırdığımızı belirtelim. Birinci zaman eski kâhin ve hakîmlerin zamanı. İkinci zaman, bir veya birden çok millet ve kavimlere Alah'tan peygamberlerin gönderildiği zaman. Bu iki zamanı da üç devre ayırıyoruz : 1. İbadet devri : Şirk veya aracı koşmaksızın sırf Allah'a ibadet edilen devir, 2. İşaret ve âyinler devri, 3. Şirk ve putlar devri.

Birinci devir açık hak ve şaibelerden uzak saf bir ibadet üzerine kurulmuş ilk ve kuvvetli devirdir. İkinci devir hakikatleri gizleme devridir. Üçüncü devir şirkin açığa çıktığı devirdir.»

«Dinde olan bu devirlerin tamamı felsefe ve ilimde de vardır.» Müellifin bu sözlerinden dinî araştırmaları iki zamana ayırdığını birinci zamanının kâhinler zamanı, ikinci zamanının da peygamberler zamanı olduğunu anlıyoruz. Sonra her zamanı da üç devre-

ye ayırdığını görüyoruz : 1. Saf ibadet devri, 2. Âyinler devri, 3. Şirk devri. Burada anlayamadığımız bir nokta ortaya çıkıyor. Birinci zamanın birinci devrinde kâhinlerin saf ibadet ve şirkten uzak bir devrinin olduğu anlaşılıyor. Hem kâhinlik hem de sırf ibadet bunda bir çelişki var gibi gözüküyor.

137. sayfada hıristiyanlığın bir yahudi mezhebi gibi ortaya çıktığını ileri sürüyor. Aslında Batılılar İslâm hakkında da buna benzer görüşler ortaya atmışlardır. İslâmiyet ve Hıristiyanlığın, yahudiliğin bir mezhebi gibi kabul edilmesi aslında doğru değildir. Ancak yahudilik, hıristiyanlık ve İslâmiyetin vahye, Hak peygamberlere dayanması onları bazı noktalarda müşterek kılar. Yahudiliğin bozulmasıyla hıristiyanlık, hıristiyanlığın bozulmasıyla da Müslümanlığın gelişi ve bunlar arasında benzerliğin bulunuşu İslâmiyet ve Hıristiyanlığın Yahudi mezhepleri gibi ortaya çıktığı hükmünü vermemizi gerektirmez.

Yazar, diğer bazı Arap araştırmacılara nisbetle daha çok dini ele alıp incelemiştir. Ancak Eski Sümer dini, bazı ilkel dinleri, Güney Amerika'daki dinleri, totemciliği incelememiştir. İslâm mezheplerinden sonra işi tasavvufa götürmüş İmam Gazzâlî'den, onun felsefesinden ve İhyau'l-Ulum'dan bahsetmiştir.

Konuları mükemmel şekilde geniş olarak araştırma ve incelemesini sayfalara dip not koymayışı, kitabın sonunda index ve bibliyografyanın bulunmayışı gözlemlemektedir.

3. EL-ESFARU'L-MUKADDESE :

Kahire, Mektebutü'n-Nahda tarafından 1964 yılında 187 sayfa ve bir cilt halinde bastırılan bu eseri, Kahire Üniversitesi Sosyolojik ve Felsefi Araştırmalar Kürsüsü Başkanı ve Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde doktora yapmış olan Ali Abdü'l-Vâhid Wafî yazmıştır. Eserde İslâm öncesi dinlerin kitaplarını araştırırken 4 bölüm halinde konuları ayırmıştır.

Birinci bölümde; Yahudi tarihini, ibranî, arâmî ve Yunan dillerini, eski, Ahidi, Tevrad'ı, Eski Ahid'in yazıldığı ve tercüme edildiği dilleri, yahudilerin gizli kitaplarını, Talmud'u, yazılış tarihini, Talmud'un yazıldığı ve tercüme edildiği dilleri, Yahudilik mançalarını, şeriatlarını, Yahudi kitaplarındaki kıssalarla Kur'an'-caki kıssaların farklı yerlerini belirtmiştir.

İkinci bölümde; Hıristiyanlığın kitaplarını, Havarileri, onların talebelerini, Yeni Âhid'i, 4 İncili, İncillerin muhtevasını, Hıristiyanlık inancının değişikliğe uğraması, Teslis inancının kaynağı, Hıristiyan mezhepleri arasındaki ihtilâfları ve Protestanlık mezhebini incelemiştir.

Üçüncü bölümde; Zerdüştlük ve kitaplarını, Zerdüş'tün şahsiyeti, hayatı, peygamberliği ve dininin yayılışı, Zerdüştlüğün kutsal kitapları, Zerdüştlükte inanç, ibadet ve ahlâk konularını incelemiştir.

Dördüncü bölümde; Brahmanlık dinindeki kitaplardaki itikat, ibadet ve ahlâk konuları ve Vedaları incelemiştir.

Kitabın sonunda hata - sevap listesi vermiş, indeks vermemiştir.

Kitapta yazar, sadece 4 dinin kitabını ele almış diğer dinlerin kitaplarını incelememiştir. Bunun sebebini Önsöz'de şöyle açıklıyor: «Kutsal kitapları tam veya noksan olarak bize ulaşan 4 din vardır. Yahudilik, Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Brahmanlık'tır»: Halbuki diğer bazı dinler vardır ki onların da kitapları tam olmasa bile eksik olarak bize ulaşmıştır.

Yahudiler bahsinde onların kitaplarını tetkikten sonra Eski Âhid'in dışında yahudilerin bazı gizli kitaplarının olduğunu belirterek önemli konuyu dile getiriyor. 35 - 36. sayfalarda şunları söylüyor: «Bazı rivayetlerin Zerdüş'tün, İbrahim Aleyhisselâm olduğunu Zend kitabının da İbrahim Aleyhisselâm'ın «Suhuf» u olduğunu açıklamaları yanlıştır. Zerdüş M.Ö. VII. yüzyılda yaşamış, İbrahim Aleyhisselâm da M.Ö. XVII. yüzyılda yaşamıştır. İkisinin kıssalarındaki benzerliğe rağmen aralarında on asır bulunması dolayısıyla Zerdüş'tle İbrahim Aleyhisselâm'ın aynı şahıs olması mümkün değildir.» diyerek bu konuya açıklık getirmiş oluyor. 156. sayfada Brahmanlık hakkındaki Şehristânî'nin görüşünün doğru olmadığını belirtirken tamamen Batılı kaynaklara dayanarak bu hükmü veriyor. Şehristânî, c. II, s. 270 (El- Milel ve'n-Nihâl)'da Brahmanlar peygamberliği inkâr ederler. Peygambere lüzum yoktur. Peygamberin yapacağı şeyleri akıl yapabilir. İnsan cinsinden peygambere gerek yoktur derler. Brahma, Brahmanların peşinden gittiği kimsenin adıdır» diyor. Wafî, Şehristânî'yi hatalı bulurken Şehristânî'nin bizzat Brahmanların içinde yaşadığını gözönünde bulundurmuyor. Burada kanaatimizce Şehristânî haklıdır.

Sonuç olarak bazı hatalara rağmen ele alınan kutsal kitaplar iyi bir şekilde incelenmiştir. Yazar, ele aldığı konuları araştırışı bakımından mükemmel denebilecek ölçüde iyi bir yol izlemiş ve konuları derinliğine nüfuz ederek araştırmıştır.

4. MUHADARÂT FÎ TARİHİ'L-EDYÂN :

1957 yılında Şam Şeria Fakültesi Dinler Tarihi Öğretim Görevlisi Dr. Yusuf El-Işş tarafından fakültede verilen konferanslar öğrenciler tarafından Ders Teksiri haline getirilmiş daha sonra da kitap olarak yayınlanmıştır. Elimizde kitap olarak değil de Ders Teksiri olarak yayınlanmış olan metin mevcuttur.

Yusuf El-Işş, yahudiliği, Eski Mısır dinini, Zerdüştlük, Vedilik, Brahmanlık, Hinduizm, Budizm, Sihh dini, Taoizm, Konfüçyizm, Hıristiyanlık, Manilik dinlerini geniş şekilde ele almış ve incelemiştir.

İlk önce Yahudilik konusunu incelemiş, buna sebep olarak da bahsetmek istediği dinlerin en eskisinin yahudilik olduğunu, her ne kadar bazı müellifler yahudilikten önce bazı dinlerin bulunduğunu söyleseler bile yahudiliğin İbrahim Aleyhisselâm'ın dinine dayandığını, İbrahim Aleyhisselâm devrinin yaklaşık olarak 4 bin yıl önceye dayandığını, bunun da Eski Mısır dini, Zerdüştlük ve benzeri dinlerden önce olduğunu belirtmiştir. Burada yazar, Kur'an-ı Kerim'de «İbrahim, Yahudi ve Nasranî değildi fakat O, hanif ve Müslim idi» âyetini gözönünde bulundurmamış görünüyor. İbrahim Aleyhisselâm, din dışı kaynaklar tarafından hayalî bir şahsiyet olarak kabul edilip hakikatte var olmadığı şeklindeki yapılan iddianın Leonard Wolly tarafından yapılan araştırmalarla çürütüldüğünü ve İbrahim Aleyhisselâm'ın hakikî bir şahsiyet olduğunun isbat edildiğini belirtiyor.

Bazı yazarların aksine Vedalara bağlı olarak, Vediliği ayrı bir Hind dini olarak kabul ediyor. Vediliğin ortaya çıkışını da şöyle açıklıyor : «Hindistan'da M.Ö. XVI. yüzyılda Darafidiler denilen bir millet vardı. Bu millet hayvanlara tapardı. Yine aynı yüzyılda Orta Asya'dan Hindistan'a aslı Avrupa'lı olan bizim Hind-i Avrupa dediğimiz Ârî bir kavim göç etti. Bu iki millet birbirlerine karıştı. Darafidî ve Ârî dinlerinin karışmasından da Vedilik ortaya çıktı» diyerek Arap âlemi dinler tarihçilerinin hemen hemen hiç temas etmedikleri bir konuyu belirtmiş oldu. Brahmanlığın, Vedilik

dininin zamanla şekil değiştirmesinden ve felsefi bir şekle bürünmesinden ortaya çıktığını belirtiyor. Hinduizmin de Budist rahiplerle mücadele eden Brahman kâhinlerinin Budistlere karşı kuvvetlenmek için Brahman dinine yeni bir şekil vermelerinden meydana geldiğini belirtiyor.

Ayrıca Sihh dininden şöyle bahsediyor : «Bu dinin kurucusu, M.S. 1469 - 1538 yılları arasında yaşayan Nanak isimli bir şahıstır. Bu şahıs, önce İslâm dinini öğrenmiş, fakat daha sonra gördüğü bir rüya üzerine yeni bir din kurmaya çalışmıştır. Bu dine Hinduizmden ayıp yapma, Nirvana, Alemin vehimden ibaret olduğu, Mukaddes nehrilerde yıkanma ve Hac fikrini almış, Tevhid ve ahlâkî kuralları da İslâm dininden almıştır. Ona göre Allah birdir, bütün insanlar kardeştir ve bütün dinler birdir. Bu din Hindistan'da halen yaygındır.

Yazar, Batıdaki dinleri incelememiş, sadece Doğu dinlerini araştırmıştır. Sümer dinine ve diğer ilkel dinlere de değinmemiştir. Ele aldığı konuları detaylı olarak tâ kökenine inerek araştırması ve düzgün bir anlatım tarzı ile ifade etmesi takdire şayandır.

S O N U Ç :

XX. yüzyılda yeniden başlayan Arap âlemindeki Dinler Tarihi Araştırmalarında daha çok Batı'lı kaynaklardan faydalanılmaktadır. Doğu'lu kaynak olarak en çok Şehristânî'ye müracaat edilmekte, İbn Nedîm ve Birûnî'den de istifade edilmektedir. Araştırmalar, Batı Üniversitelerinde yetişen araştırmacılar da bile hemen hemen tamamen Doğu dinlerine yönelmiştir. Batı'daki bazı dinleri, Güney Amerika dinlerini hemen hemen hiç araştıran yoktur. Araştırmalarda Batı metodu izlenmemiş, Arapların kendi gelenekleriyle eskiden beri yaptıkları şekilde indekssiz hatta dipnotsuz eserler yazılmıştır. Ancak yeni gelişmeler ve Batı'da yetişen bazı araştırmacılar bu eski alışkanlığı terketmekte, sayfalara dipnot koymaktadırlar. Arap Üniversitelerinde yeni yeni bu yönde gelişmeler görülmektedir.

Kısaca söylemek gerekirse Arap âleminde Dinler Tarihi çalışmaları çok gelişmiştir denilemez. Fakat çalışmalar devam etmekte, yeni eserler vücuda getirilmekte ve yeni gelişmeler günden güne artmaktadır.